

^aWydział Pracy Socjalnej, Uniwersytet w Hajfie, Hajfa 31905, Izrael

^bWydział Pracy Socjalnej, Uniwersytet w Tel Awiwie, Izrael

^cWydział Nauk Społecznych i Politycznych, Uniwersytet Cambridge, Wielka Brytania

Analiza ujawnień wykorzystywania seksualnego przez dzieci na podstawie rozmów z domniemanymi ofiarami i ich rodzicami

Cel: Celem niniejszego badania była ocena sposobu ujawniania przez dzieci wykorzystywania seksualnego w przypadkach, gdy domniemany sprawca nie jest członkiem rodziny.

Metodologia: W badaniu uwzględniono trzydzieści domniemanych ofiar wykorzystywania seksualnego i ich rodziny. Rozmowy z dziećmi prowadzono w zgodzie z protokołem przesłuchania wg NICHD, przesłuchania prowadziło sześciu doświadczonych specjalistów zajmujących się pracą z młodzieżą. Te same zasady obowiązywały w rozmowach z rodzicami, których poproszono o szczegółowy opis zdarzeń jakie miały miejsce po doświadczeniu krzywdzenia. Deklaracje dzieci i rodziców były następnie analizowane pod względem treści, po czym dwóch niezależnych specjalistów oceniło najważniejsze cechy zachowań opisanych przez dzieci i rodziców.

Wyniki: Ponad połowa (53%) dzieci zwolekała z ujawnieniem wykorzystywania (od tygodnia do 2 lat), mniej niż połowa pierwsze ujawnienie skierowała do rodziców, a ponad 40% dzieci nie ujawniło krzywdy spontanicznie tylko na skutek zewnętrznej zachęty. 50% dzieci bało się reakcji rodziców lub odczuwało wstyd w związku z ujawnieniem, a wyniki odnoszące się do ich rodziców wskazują, że rzeczywiście reagovali oni złością lub obwiniali dzieci. Proces ujawnienia przebiegał różnie w zależności od wieku dziecka, ciężkości i częstotliwości krzywdzenia, oczekiwanej reakcji rodziców, tożsamości podejrzanych i strategii wykorzystywanych przez sprawcę w celu nakłonienia dziecka do utrzymania zdarzenia w tajemnicy.

Wnioski: Gotowość dziecka do natychmiastowego i spontanicznego ujawnienia rodzicom doświadczonej krzywdy malała, jeśli dziecko spodziewało się negatywnej reakcji, w szczególności w poważniejszych przypadkach wykorzystywania. Silna korelacja pomiędzy przewidywaną a faktyczną reakcją rodziców świadczy o tym, że dzieci potrafią w sposób niezwykle trafny antycypować prawdopodobne zachowania rodziców.

Wprowadzenie

Wykorzystywanie seksualne dzieci odbywa się na ogół bez świadków i nie pozostawia fizycznych śladów. Sprawcy maskują swoje działania, przez

co wykrywanie tego typu przestępstw jest niezwykle trudne, a z punktu widzenia śledztwa i terapii wzrasta rola ujawnienia informacji przez ofiarę. Niestety duża część dzieci

niechętnie mówi o doświadczeniu krzywdy, ryzykując tym samym dalszą wiktyimizację, co z kolei zwiększa prawdopodobieństwo trwałych negatywnych następstw wykorzystywania. Choć w ostatnich latach coraz więcej uwagi poświęca się charakterystyce dzieci, które ukrywają wykorzystywanie (najnowsze przeglądy patrz: Pipe, Lamb, Orbach i Cederborg, w druku), liczba takich przypadków pozostaje nieznana. Niewiele wiadomo o czynnikach utrudniających ujawnienie u poszczególnych dzieci, a część najistotniejszych badań w tej

dziedzinie oparto na niereprezentatywnej próbie lub przeprowadzono z uwzględnieniem mało wiarygodnych opóźnionych ujawnień (London, Bruck, Ceci i Shuman, 2005; Palmer, Brown, Rae-Grant i Loughlin, 1999). Celem niniejszego badania jest analiza procesu ujawnienia przy udziale domniemych ofiar wiktyimizacji i ich rodziców. Aby uniknąć sytuacji, gdy rodzice — ze względu na potencjalny konflikt interesów — stają się niewiarygodnym źródłem informacji, uwzględniliśmy wyłącznie przypadki krzywdzenia poza rodziną.

Schematy ujawnienia

Według doniesień Sorensena i Snowa (1991), analiza akt 116 domniemych ofiar wykorzystywania seksualnego wykazała, że prawie trzy czwarte dzieci początkowo zaprzecza krzywdzeniu, choć wiele z nich w przebiegu dalszej terapii ujawnia wykorzystywanie. Takie spostrzeżenie — choć zgodne z twierdzeniem Summita (1983), że ujawnienie to często proces przebiegający stopniowo — zostało zakwestionowane w pracach Poole'a i Lindsay (1998) oraz London i wsp. (2005). Według wymienionych autorów (biorąc pod uwagę, że jedna czwarta dzieci po pewnym czasie odwołała zarzuty) opóźnione ujawnienia mogły być zafałszowanym produktem sugestywnie prowadzonej terapii. Inne badanie kliniczne (Gonzales, Waterman, Kelly, McCord i Oliver, 1993), donoszące o podobnie niskich początkowych wskaźnikach ujawnień i stopniowym ujawnianiu w przebiegu terapii, krytykowane z tych samych powodów (London i wsp., 2005).

Inne badania, uwzględniające dzieci i młodzież kierowane na ocenę kliniczną, ukazują odmienny schemat ujawnienia. Dla przykładu, praca Kellogg i Huston (1995) wskazuje, że 85% respondentów w wieku od 12 do 17 lat informowało o wykorzystaniu seksualnym natychmiast

po fakcie. Badanie Bradley i Wood (1996) wykazało, że w grupie 234 osób badanych w wieku od 4 do 18 lat 72% ujawniło wykorzystywanie seksualne zanim sprawa została oficjalnie zgłoszona policji lub opiece społecznej. Gries, Goh i Cavanaugh (1996) donoszą, że 64% z 96-osobowej grupy dzieci w wieku od 3 do 17 lat — poddawanych ocenie klinicznej — ujawniło krzywdzenie przed skierowaniem na taką ocenę. Według przeglądu London i wsp. (2005), publikowane wartości odsetka formalnych i nieformalnych ujawnień pozostają w przedziale od 43% do 74%, jeśli próba badana uwzględnia niepotwierdzone przypadki wykorzystywania (Bybee i Mowbray, 1993; Cantlon, Payne i Erbaugh, 1996; Carnes, Nelson-Gardell, Wilson i Orgassa, 2001; DeVoe i Faller, 1999; DiPietro, Runyan i Fredrickson, 1997; Dubowitz, Black i Harrington, 1992; Elliott i Briere, 1994; Gordon i Jaudes, 1996; Keary i Fitzpatrick, 1994; Lawson i Chaffin, 1992; Stroud, Martens i Barker, 2000; Wood, Orsak, Murphy i Cross, 1996), lub w przedziale od 76% do 96%, gdy próba obejmuje wyłącznie przypadki potwierdzone (DeVoe i Faller, 1999; DiPietro i wsp., 1997; Dubowitz i wsp., 1992; Elliott i Briere, 1994; Keary i Fitzpatrick, 1994).

Jak zauważają London i wsp. (2005), wskaźniki te są znacznie wyższe niż analogiczne wartości pochodzące z badań retrospektywnych dotyczących dorosłych. Dla przykładu, na podstawie ogólnokrajowego badania kwestionariuszowego Finkelhor, Hotaling, Lewis i Smith (1990) stwierdzili, że zaledwie 42% badanych dorosłych deklaruje ujawnienie wykorzystywania seksualnego w ciągu roku od zdarzenia. Inni badacze podzielają takie przekonanie (np. Arata, 1998; Fergusson, Lynskey i Horwood, 1996; Lamb i Edgar-Smith, 1994; Roesler, 1994; Roesler i Wind, 1994; Smith i wsp., 2000; Somer i Szwarcberg, 2001; Tang, 2002; Ussher i Dewberry, 1995). Tak zróżnicowane odsetki ujawnień podkreślają ogromną rolę zastosowanej w badaniu metodologii i jej znaczący wpływ na ocenę wartości wskaźników ujawnień wykorzystywania seksualnego.

Badacze i klinicyści są zgodni co do tego, że niektóre dzieci zaprzeczają krzywdzeniu, do którego faktycznie doszło. Prawdą jest też, że przesłuchanie prowadzone w sposób sugestywny może doprowadzić do fałszywych ujawnień. Tym bardziej ważne jest więc, aby dziecko nie było poddawane wielokrotnym przesłuchaniom, prowadzonym w sposób wymuszający fałszywe zarzuty (Ceci i Bruck, 1995; Hershkowitz, Horowitz i Lamb, 2005; London i wsp., 2005; Pipe i wsp., w druku). Dużą rolę odgrywa zrozumienie okoliczności, które negatywnie wpływają na chęć ujawnienia. Dzięki takiej wiedzy możliwe jest opracowanie bardziej skutecznych technik wykorzystywanych w pracy z dziećmi, które nie ujawniają doświadczenia krzywdy, ale najprawdopodobniej były wykorzystywane.

Keary i Fitzpatrick (1994) donoszą, że w przypadku dzieci poddawanych ocenie ze względu na nieformalne ujawnienie wykorzystywania, większość potwierdza fakt wykorzystywania także w kontekście formalnej ewaluacji. Podobnie silną zależność pomiędzy ujawnieniem w sytuacji

formalnej a wcześniejszymi nieformalnymi doniesieniami o wykorzystywaniu seksualnym zauważono w badaniach Bradley i Wood (1996) oraz Gries i wsp. (1996). Liczba ujawnień okazuje się znacznie niższa w przypadku dzieci poddawanych ocenie wyłącznie ze względu na zaburzenia emocjonalne lub problemy wychowawcze (Gries i wsp. 1996, Keary i Fitzpatrick 1994). Dzieje się tak zapewne dlatego, że objawy tego typu mogą towarzyszyć innym niż wykorzystywanie sytuacjom (Friedrich, 1993). Keary i Fitzpatrick (1994) zauważają też, że na gotowość do ujawnienia doświadczenia krzywdy duży wpływ ma poziom rozwoju dziecka. Dzieci starsze ujawniają więcej niż młodsze, niezależnie od tego, czy wcześniej miały miejsce nieformalne ujawnienia czy też nie.

Na chęć ujawnienia przez dziecko wykorzystywania duży wpływ ma też reakcja rodziców bądź przewidywanie takiej reakcji (Distel, 1999). Przykładem może być badanie (Lawson i Chaffin, 1992) obejmujące grupę 28 dzieci cierpiących na chorobę przenoszoną drogą płciową, ale nieujawniających wykorzystywania. Wykazano, że w przypadku dzieci, których rodzice byli skłonni uwierzyć w możliwość wykorzystywania seksualnego, większość (63%) ujawniła fakt wykorzystywania. Jeśli rodzice nie chcieli wziąć takiej możliwości pod uwagę, tylko niewielki odsetek dzieci (17%) zdecydował się na ujawnienie. Na potwierdzenie takich wniosków, praca Gonzales i wsp. (1993) donosi, że w toku terapii dzieci często ujawniają wykorzystywanie z wahaniem, podają częściowe informacje i czekają na reakcję otoczenia zanim podadzą dalsze szczegóły. Retrospektywna analiza przypadków wykorzystywania seksualnego w dzieciństwie zgłaszanych przez dorosłe ofiary sugeruje, że strach przed odrzuceniem przez członków rodziny i obawa przed niedowierzaniem to główne czynniki decydujące o ukrywaniu przez dziecko prawdy (Palmer i wsp., 1999; Somer i Szwarcberg, 2001).

Badacze, którzy w swoich pracach skupili się na reakcjach rodziców na ujawnienie wykorzystywania seksualnego dzieci podkreślają, że wsparcie rodzicielskie — a w szczególności wsparcie ze strony matki — to swoisty bufor chroniący dziecko przed negatywnymi konsekwencjami krzywdy i wspomagający powrót do równowagi emocjonalnej i psychicznej (Everson, Hunter, Runyon, Edelsohn i Coulter, 1989; Gries i wsp., 2000; Sinclair, 1999; Testa, Miller, Downs i Panek, 1992). Roesler i Wind (1994) twierdzą jednak, że w takiej sytuacji rodzice nie zawsze zapewniają dziecku wsparcie; niedowierzanie i odrzucenie to stosunkowo częste reakcje na ujawnienie wykorzystywania. W grupie dorosłych kobiet, które w dzieciństwie doświadczyły rzekomo wykorzystywania seksualnego ze strony członka rodziny i ujawniły ten fakt przed ukończeniem 16. roku życia, tylko 37% spotkało się ze wsparciem rodziców. 63% doświadczyło reakcji niewspierających. Podobne, negatywne sposoby reagowania na ujawnienie wykorzystywania opisują także inni autorzy (Ageton, 1983; Jehu, 1989, ale patrz też Palmer i wsp., 1999). Nieumiejętność okazania wsparcia może świadczyć o problemach po stronie rodziców (Heflin, Deblinger i Fisher, 2000), szczególnie jeśli sami doświadczyli w przeszłości wykorzystywania (Alaggia i Turton, 2005). Leonard, Hellerstedt i Josten (1997) donoszą, że w przypadku matek zaburzenia utrzymują się często nawet rok po ujawnieniu.

Na ujawnienie wpływają też inne czynniki. Według badań Distela (1999), jeśli sprawca jest blisko związany z ofiarą, dziecko ujawnia fakt krzywdzenia później i na ogół osobom spoza rodziny. W przypadku bardziej brutalnych aktów seksualnych liczba ujawnień w toku terapii wśród dzieci, które wcześniej mówiły o doznanej krzywdzie jest niższa (Gonzales i wsp., 1993). Retrospektywna analiza osób dorosłych wykazała, że groźby ze strony sprawców także powstrzymywały ujawnienie (Palmer i wsp., 1999).

Na gotowość dzieci do ujawniania doświadczenia krzywdy wpływa też sposób, w jaki są do tego zachęcane (Gries i wsp., 1996). Jeśli przesłuchanie odbywa się w przyjaznej atmosferze, a dziecko jest wyraźnie i zdecydowanie zachęcane do opisu swoich przeżyć, zdaje na ogół szczegółową relację z krzywdzących zdarzeń i podaje najważniejsze detale aktu seksualnego w odpowiedzi na pytania typu otwartego (Lamb, Orbach, Sternberg, Esplin i Hershkowitz, 2002; Lamb i wsp., 2003; Orbach i wsp., 2000; Sternberg i wsp., 1997; Sternberg, Lamb, Orbach, Esplin i Mitchell, 2001). Z drugiej strony, jeśli przesłuchujący wzbudza w dziecku strach, a pytania sformułowane są niewłaściwie, przesłuchanie może doprowadzić do zaprzeczeń lub fałszywych ujawnień (najnowsze przeglądy patrz: Lamb, Sternberg, Orbach, Hershkowitz i Esplin, 1999; Poole i Lindsay, 1998; Saywitz i Goodman, 1996). Analizując schematy ujawnienia należałoby więc wiedzieć dokładnie w jaki sposób przebiegało przesłuchanie. Niestety informacje tego typu są często niedostępne (Gonzales i wsp., 1993).

Trudno też właściwie interpretować dane publikowane w literaturze przedmiotu, ponieważ nieznaną jest wiarygodność opóźnionych ujawnień, a czas jaki upłynął pomiędzy domniemanym wykorzystywaniem, jego ujawnieniem a uczestnictwem w badaniu wpływa na dokładność i rzetelność doniesień. W ramach obecnego badania analizowaliśmy ujawnienia uzyskane możliwie najszybciej po zgłoszeniu wykorzystywania. Informacje o procesie ujawnienia pochodzą z pierwszego formalnego przesłuchania, odbywającego się przed wszczęciem dochodzenia policyjnego i przed interwencją służb ochrony dzieci. Dzięki temu poziom zafałszowania danych po zdarzeniu ograniczono do minimum. W ramach przesłuchania dochodzeniowego, po opisanu przez dziecko zdarzeń towarzyszących wykorzystywaniu, przesłuchujący prosił o szczegółowy opis

wydarzeń pomiędzy zdarzeniem a przesłuchaniem. Aby zweryfikować i uzupełnić doniesienia dziecka, równocześnie przesłuchiowano rodziców. Proszono ich o opis zdarzeń, które miały miejsce po domniemanym incydencie wykorzystywania seksualnego i od momentu, gdy zostali o nim poinformowani. Skupiliśmy się na sprawach dotyczących przestępstw poza rodziną, dzięki czemu prawdopodobieństwo, że zeznania rodziców będą obliczone na własną korzyść, było niewielkie. Choć wielu badaczy podkre-

ślało wcześniej znaczenie uzyskiwania opisów doświadczeń dzieci po ujawnieniu wykorzystywania seksualnego (Leonard i wsp., 1997; Ligiezińska i wsp., 1996) i wiele źródeł opisywało różne aspekty reakcji dziecka na krzywdzenie (Kaufman, Jones, Stieglitz, Vitulano i Mannarino, 1994; McGee, Wolfe, Yuen, Wilson i Carnochan, 1995; Sternberg, Lamb i Dawud-Noursi, 1998), żadne z dotychczasowych badań nie analizowało procesu ujawnienia w sposób, w jaki poczyniono to w ramach niniejszego badania.

Metody

W toku badania przesłuchano trzydzieści domniemanych ofiar wykorzystywania seksualnego (18 chłopców i 12 dziewczynek) oraz ich rodziców (20 matek i 10 ojców). Biorąc pod uwagę, że wiek ofiary nie pozostaje bez wpływu na proces ujawnienia, ograniczyliśmy się do dzieci w przedziale wiekowym od 7 do 12 lat (średnia = 9,2 roku). W toku przesłuchań przestrzegaliśmy protokołu przesłuchania wg NICHD (amerykański Narodowy Instytut Rozwoju i Zdrowia Dziecka) (Orbach i wsp., 2000). Przesłuchania prowadziło sześć doświadczonych specjalistek w dziedzinie przesłuchań dzieci i młodzieży. Rozmowy odbywały się w północnych i centralnych regionach Izraela w 2000 roku. Wszystkie dzieci i osoby przesłuchujące mówiły po hebrajsku i były narodowości żydowskiej. Dzieci kwalifikowano do badania, jeśli formułowały jednoznaczne zarzuty wykorzystywania

seksualnego, a śledczy uznali ich deklaracje za wiarygodne. Nie zastosowano innych kryteriów włączenia. Badanie objęło grupę pierwszych 30 dzieci, które w wyznaczonym okresie zbierania danych w określonych regionach zgłosiły fakt wykorzystywania seksualnego (od kwietnia do września 2000 r.). Domniemane zdarzenia obejmowały ekshibicjonizm sprawcy lub dotykanie przez ubranie (n = 18), oraz dotykanie pod ubraniem, w tym penetracja genitalna (n = 12). Rodziców przesłuchiwało czworo stosownie przeszkolonych asystentów. Przesłuchania przebiegały w sposób opisany poniżej. Wszyscy rodzice udzielili świadomej zgody na uczestnictwo w badaniu. Badanie uzyskało akceptację Biura ds. Badań na Ludziach przy amerykańskim Narodowym Instytucie Zdrowia oraz Wydziału ds. Środków Poprawczych przy izraelskim Ministerstwie Pracy i Polityki Społecznej.

Protokół przesłuchania dochodzeniowego wg NICHD przeznaczony dla domniemanych ofiar wykorzystywania seksualnego

Protokół opracowany przez NICHD zawiera szczegółowe instrukcje prowadzenia poszczególnych faz przesłuchania dochodzeniowego. W ramach fazy wprowadzającej przesłuchujący przedstawia się, wyjaśnia

zadanie stojące przed dzieckiem, precyzuje podstawowe zasady i formułuje oczekiwania. Faza budowania relacji obejmuje dwa etapy. Celem pierwszego etapu jest stworzenie swobodnej, wspierającej atmosfery i wy-

kreowanie płaszczyzny porozumienia pomiędzy dzieckiem a przesłuchującym. Na drugim etapie rozmowy dziecko proszone jest o szczegółowe opisanie neutralnego w swym charakterze zdarzenia doświadczonego w przeszłości. Takie wprowadzenie ma za zadanie oswoić dziecko z pytaniami otwartymi oraz strategiami i technikami dochodzeniowymi stosowanymi później w rozmowie o kluczowych kwestiach i samym ujawnieniu. Faza „Docierania do oskarżenia” to seria pytań — początkowo otwartych, z czasem bardziej precyzyjnych — służących bliższemu określeniu zdarzenia/zdarzeń objętych dochodzeniem. Kolejny etap przesłuchania to faza wykorzysta-

jąca swobodne odtwarzanie. Rozpoczyna się od zaproszenia dziecka do zrelacjonowania zdarzeń („Opowiedz mi o wszystkim co się stało, od początku do końca, wszystko co pamiętasz”). Rozwinięciem tego etapu są pytania otwarte i zachęty do opowiadania, nawiązujące do ujawnionych wcześniej informacji. Celem jest uzyskanie od dziecka szczegółowych informacji o domniemanym zdarzeniu/zdarzeniach, co wymaga swobodnego odtwarzania. Dopiero po wyczerpaniu pytań otwartych, przesłuchujący może przejść do pytań bardziej ukierunkowanych. Wypowiedzi sugerujące oczekiwaną odpowiedź w ogóle nie pojawiają się w toku przesłuchania.

Analiza procesu ujawnienia

Po uzyskaniu szczegółowego opisu doświadczonej krzywdy, przesłuchujący — wykorzystując pytania otwarte (np. „Co się stało później?”) — zachęca dziecko do dalszego opowiadania o wydarzeniach, które miały miejsce po incydencie. Jeśli dziecko samodzielnie nie opisz szczegółowo całego procesu ujawnienia, przesłuchujący zadaje dodatkowe pytania precyzyjne, w jaki sposób o zdarzeniu dowiedzieli się inni, kto dowiedział się pierwszy (drugi, trzeci, czwarty itd.),

w jakich okolicznościach i jak wyglądała interakcja z poszczególnymi osobami. Dzieci są dodatkowo zachęcane do relacjonowania zdarzeń poprzez pytania otwarte („Co stało się później?”), pytania uwzględniające chronologię (np. „Co się działo od momentu, kiedy powiedziałeś/aś przyjacielowi, do momentu powrotu do domu?”) i pytania nawiązujące („Mówiłeś/aś wcześniej o rozmowie z tatą. Opowiedz o tym więcej”), aż do uzyskania kompletnego opisu procesu ujawnienia.

Przesłuchanie rodziców

Przestrzegając tych samych zasad, przesłuchujący przedstawiali się rodzicom (jeden rodzic każdego dziecka), opisywali cel przesłuchania i podejmowali próbę nawiązania z nimi relacji. Rodziców proszono, aby opowiedzieli o sobie, a następnie by szczegółowo opisali czego, kiedy i w jaki sposób dowiedzieli się o doświadczeniach dziecka oraz co się działo od tego czasu. Jeśli uzyskane opisy były lakoniczne, rodzicom zadawano pytania otwarte („Co stało się później?”),

pytania uwzględniające chronologię (np. „Co się działo od momentu, kiedy przyjechaliście do lekarza, do momentu wyjścia?”) i pytania nawiązujące („Mówiłeś/aś wcześniej, że twoje dziecko dziwnie się zachowywało. Opowiedz o tym więcej”), aż do uzyskania szczegółowego opisu procesu ujawnienia. Zachęcano też rodziców, aby opowiadali o swoich reakcjach na inne stresujące wydarzenia i o reakcjach emocjonalnych i stanie psychicznym po zdarzeniu.

Redukcja danych

Relacje rodziców i dzieci uzyskane w czasie przesłuchań zostały poddane analizie pod względem treści. Główne cechy opisanych zachowań dzieci i rodziców wyłaniało dwóch niezależnych specjalistów, którzy w razie braku zgodności w ocenach dyskutowali aż do osiągnięcia porozumienia. Oceniający byli ze sobą zgodni w ponad 90% przypadków. Opóźnienie definiowano jako zwłokę w ujawnieniu rzędu tygodnia lub dłużej. Relacje dzieci określano jako spontaniczne (jeśli z własnej inicjatywy ujawniały krzywdzące doświadczenie) lub prowokowane (jeśli ujawnienie miało miejsce w następstwie bezpośredniego wypytywania). Uczucia opisywane przez dzieci podzielono na te związane z obawą o reakcję rodziców oraz inne negatywne uczucia niezwiązane z oczekiwanym zachowaniem rodziców. Reakcje rodziców w innych stresujących sytuacjach opisano: jako spokojne — jeśli rodzice określali swoje typowe zachowania jako niezbyt nerwowe lub jako niespokojne — jeśli rodzice określali swoje typowe reakcje jako bardzo niespokojne. Reakcje rodziców na ujawnienie klasyfikowano jako: ogólnie wspierające — gdy rodzice okazywali zrozumienie i ciepło lub niewspierające — gdy w zachowaniu rodziców dominowała złość i obwinianie. Groźbę rozumiano jako skierowane do dziecka, w cza-

sie aktu/ów wykorzystywania seksualnego lub po incydencie, odniesienia do negatywnych konsekwencji w razie ujawnienia prawdy. Obietnice zysków emocjonalnych w razie nieujawniania zdarzenia oceniano jako nagrody emocjonalne. Odwołanie oskarżenia rozumiano jako pełne lub częściowe odwołanie przez dziecko zarzutów po przesłuchaniu wstępnym.

Rozbieżności pomiędzy relacjami dzieci i rodziców okazały się bardzo rzadkie. W jednym przypadku rodzic wspomniał o groźbach sprawcy pod adresem dziecka, natomiast dziecko nie opowiadało o groźbach. W dwóch innych przypadkach dzieci opisały niewspierającą reakcję rodziców na ujawnienie zdarzenia, podczas gdy rodzice deklarowali zachowania wspierające. W tych trzech wymienionych sytuacjach, za wiążącą uznano wersję podaną przez dziecko. Uznano bowiem, że relacja rodziców może być pod większym wpływem oczekiwań społecznych.

Analizy zamieszczone poniżej mają charakter opisowy i eksploracyjny; zastosowano analizę Chi kwadrat i dokładny test Fishera, aby określić zależności dwuzmiennowe. Analiza wielozmiennowa była niemożliwa ze względu na dużą liczbę zmiennych i niewystarczające rozmiary próby.

Wyniki

Charakterystyki przypadków przedstawiono w tabeli 1.

Opóźnienie ujawnienia

Wszystkie dzieci ujawniły komuś fakt wykorzystywania seksualnego przed przesłuchaniem dochodzeniowym. W grupie 30 dzieci, 53% zwlekało z ujawnieniem od ty-

godnia do 2 lat. Opóźnienie w przypadku większości dzieci nie przekroczyło miesiąca (72,6%), niektóre zwlekały przez około rok (19,8%) lub dłużej (6,6%).

Tabela 1. Ujawnienie wykorzystywania seksualnego wg wieku, cech wykorzystywania i typowych reakcji rodziców

	Opóźnienie ujawnienia		Osoba, której ujawniono		Sposób ujawnienia		Uczucia dziecka odnośnie do ujawnienia		Reakcja rodziców na ujawnienie		Odwołanie oskarżenia	
	Opóźnienie (%)	Bez opóźnienia (%)	Rodzice (%)	Inni (%)	Spontaniczne (%)	Za namową (%)	Ogólna nerwowość (%)	Strach i wstyd (%)	Wspierająca (%)	Niewspierająca (%)	Odwołanie (%)	Brak odwołania (%)
Wiek												
Do 9 lat (n=15)	33,3	66,7	73,3	26,7	66,7	33,3	60,0	40,0	40,0	60,0	6,7	93,3
Powyżej 9 lat (n=15)	73,3	26,7	13,3	86,7	46,7	53,3	40,0	60,0	33,3	66,7	20,0	80,0
Podjęzany												
Znajomy (n=18)	77,8	22,2	27,8	72,2	38,9	61,1	22,2	77,8	11,1	88,9	22,2	77,8
Obcy (n=12)	16,7	83,3	66,7	33,3	83,3	16,7	91,7	8,3	75,0	25,0	0,0	100
Rodzaj dotyku												
Przez ubranie (n=18)	27,8	72,2	50,0	50,0	72,2	27,8	72,2	27,8	55,6	44,4	5,6	94,4
Pod ubraniem (n=12)	91,7	8,3	33,3	66,7	33,3	66,7	16,7	83,3	8,3	91,7	25,0	75,0
Częstość												
Jednorazowo (n=16)	25,0	75,0	50,0	50,0	81,2	18,8	75,0	25,0	62,5	37,5	0,0	100
Wielokrotnie (n=14)	85,7	14,3	35,7	64,3	28,6	71,4	21,4	78,6	7,1	92,9	28,6	71,4

badania

badania

	Opóźnienie ujawnienia		Osoba, której ujawniono		Sposób ujawnienia		Uczucia dziecka odnośnie do ujawnienia		Reakcja rodziców na ujawnienie		Odwołanie oskarżenia	
	Opóźnienie (%)	Bez opóźnienia (%)	Rodzice (%)	Inni (%)	Spontaniczne (%)	Za namową (%)	Ogólna nerwowość (%)	Strach i wstyd (%)	Wspierająca (%)	Niewspierająca (%)	Odwołanie (%)	Brak odwołania (%)
Nagroda												
Nie (n=23)	47,8	52,2	39,1	60,9	73,9	26,1	52,2	47,8	43,5	56,5	82,6	17,4
Tak (n=7)	71,4	28,6	57,1	52,9	0	100	42,9	57,1	14,3	85,7	100	0
Typowe reakcje rodziców^a												
Spokojne (n=6)	0,0	100	100	0,0	100	0,0	100	0,0	100	0,0	0,0	100
Niespokojne (n=17)	88,2	11,8	23,5	76,5	29,4	70,6	11,8	88,2	11,8	88,2	23,5	76,5

^a Brak danych = 7

Sklonność do opóźniania ujawnienia miała związek z wiekiem ($p < 0,028$): opóźnienie miało miejsce w przypadku 33% z 15 dzieci w grupie wiekowej 7–9 lat i 73% dzieci w wieku 10–12 lat.

Nie bez znaczenia była także relacja ze sprawcą ($p < 0,001$): w 60% przypadków dziecko znało sprawcę, w 40% sprawcą był nieznajomy. Większość dzieci (78%) znających sprawcę opóźniało ujawnienie, podczas gdy w grupie dzieci wykorzystywanych przez osobę nieznaną ujawnienie opóźniło tylko 17%. Sześćdziesiąt procent dzieci padło ofiarą mniej ciężkich przestępstw seksualnych (ekshibicjonizm sprawcy lub dotykane przez ubranie), w 40% przypadków doszło do ciężkich nadużyć (dotykane pod ubranem lub penetracja). Prawie wszystkie ofiary ciężkich przestępstw opóźniały ujawnienie (92%); z kolei ofiary mniej poważnych nadużyć zwlekały z wyznaniem prawdy

tylko w 28% przypadków ($p < 0,001$). Opóźnienie ujawnienia miało też związek z powtarzalnością wykorzystywania ($p < 0,001$). Ponad połowa (53%) dzieci padła ofiarą pojedynczego incydentu, 47% dzieci było wykorzystywanych wielokrotnie. Większość ofiar wielokrotnego krzywdzenia (86%) opóźniała ujawnienie; w grupie dzieci, które doświadczyły odosobnionego incydentu wykorzystywania tylko jedna czwarta (25%) zwlekała z ujawnieniem.

Rodzice oceniali swoje zachowania w innych stresujących sytuacjach jako zasadniczo spokojne (20%) lub niespokojne (57%) (dla 7 rodziców (23%) brak takich danych). Wśród dzieci rodziców oceniających swoje reakcje jako spokojne nie było przypadków opóźnienia ujawnienia. Natomiast większość dzieci (88%), których rodzice określili swoje zachowanie w sytuacji stresowej jako niespokojne zwlekała z ujawnieniem ($p < 0,0001$).

Odbiorca informacji związanych z ujawnieniem

Czterdzieści siedem procent dzieci w pierwszej kolejności ujawniło fakt wykorzystywania rodzeństwu lub przyjaciółom, 43% jako pierwszych poinformowało rodziców, a 10% — inne osoby dorosłe. Większość dzieci w wieku 7–9 lat (73%) — i 13% w grupie dzieci starszych — najpierw ujawniło fakt wykorzystywania rodzicom ($p < 0,003$). Dzieci znające sprawcę rzadziej decydowały

się ujawnić prawdę rodzicom (28%) w porównaniu z dziećmi wykorzystanymi przez nieznanego (67%; $p < 0,027$). Wszystkie dzieci rodziców deklarujących spokojne reakcje na stres informowały w pierwszej kolejności rodziców, podczas gdy w grupie dzieci, których rodzice przyznawali się do nerwowych reakcji tylko jedna czwarta (23%) podjęła taką decyzję ($p < 0,005$).

Jak doszło do ujawnienia

Pięćdziesiąt siedem procent dzieci spontanicznie ujawniło wykorzystywanie, w 43% przypadków ujawnienie wymagało zewnętrznej zachęty. Większość (61%) dzieci, które znały sprawcę ujawniło wykorzystywanie pod wpływem zewnętrznej zachęty; tylko 17% dzieci skrzywdzonych przez osobę nieznaną wymagało takiej zachęty

($p < 0,016$). Ciężkość ($p < 0,035$) i częstość ($p < 0,004$) krzywdzenia także wpływały na zróżnicowanie schematu ujawnienia. Ofiary ciężkich nadużyć (67%) i wielokrotnego wykorzystywania (71%) częściej niż ofiary lżejszych przestępstw (28%) i odosobnionych incydentów (19%) wymagały zewnętrznej zachęty w procesie ujawnienia.

Jedna trzecia dzieci objętych próbą badaną donosiła o groźbach ze strony sprawcy, a 23% o nagrodach emocjonalnych za utrzymanie związku ze sprawcą w tajemnicy. Wszystkie dzieci, które poddawane były przez sprawcę pozytywnym sugestiom emocjonalnym — ale tylko niewielka grupa (10%) dzieci zastraszonej — ujawniły wykorzystywanie pod wpływem zewnętrznej zachęty ($p < 0,001$). Dzieci często wymaga-

ły pomocy w ujawnieniu, jeśli ich rodzice deklarowali nerwowe reakcje na sytuacje stresowe (71%), natomiast dzieci rodziców reagujących spokojnie fakt wykorzystania ujawniały samodzielnie ($p < 0,005$). Zewnętrzna zachęta była częściej warunkiem ujawnienia w grupie dzieci, które odwlekały ujawnienie (69%) niż wśród dzieci ujawniających wykorzystywanie natychmiast po fakcie (14%, $p > 0,004$).

Odczucia opisywane przez dzieci w odniesieniu do ujawnienia krzywdy

Ten sam odsetek dzieci deklarował odczuwanie ogólnej nerwowości (50% próby badanej), co zogniskowanego strachu czy uczucia wstydu przed rodzicem (50%). Deklarowane odczucia dzieci w istotny sposób łączyły się ze stopniem zażyłości z podejrzanym ($p < 0,000$), jak również z ciężkością ($p < 0,003$) i częstotliwością krzywdzenia ($p < 0,003$). Dzieci częściej wyrażały strach lub wstyd w przypadku, gdy sprawca był osobą znajomą (78%), a doświadczenie krzywdy poważne (83%) i powtarzające się (79%) niż w sytuacji, gdy sprawcą był nieznajomy (8%), doświadczenie krzywdy mniej poważne (28%) i wystąpiło jednorazo-

wo (25%). Na odczucia dzieci wpływ miały również inne aspekty ujawnienia: opóźnienie ujawnienia ($p < 0,0001$); osoba, do której skierowano ujawnienie ($p < 0,0001$); sposób ujawnienia ($p < 0,010$). Większość dzieci, które opóźniły ujawnienie (88%) oraz te, które ujawniły krzywdę przyjaciółom lub rodzeństwu (79%) oraz nie dokonały ujawnienia spontanicznie (77%), przyznało się do uczucia strachu lub wstydu przed rodzicami. Dla porównania, podobne uczucie deklaruje 7% dzieci, które nie opóźniły ujawnienia, 23% dzieci, które ujawniły krzywdę rodzicom i 29% tych, które krzywdę ujawniły spontanicznie.

Reakcje rodziców na ujawnienie

Reakcje rodziców na ujawnienie krzywdy sklasyfikowano jako wspierające (37%) bądź niewspierające (63%). Rodzice dzieci, które zgłosiły krzywdę popełnioną przez osobę znajomą częściej reagowali brakiem wsparcia (89%) niż w przypadkach, gdy sprawcą był nieznajomy (25%; $p < 0,0001$).

Nasilenie i częstotliwość krzywdzenia również zdają się wpływać na reakcje rodziców. Rodzice wykazywali mniej wsparcia w stosunku do dzieci, które padły ofiarą poważnych przestępstw (92% vs. 44%; $p < 0,009$) i powtarzających się zdarzeń (93% vs. 37%;

$p < 0,002$). Większość rodziców, którzy swoje typowe reakcje ocenili jako niespokojne, wykazywała brak wsparcia (88%), co nie miało miejsca w przypadku rodziców zazwyczaj reagujących na stres spokojnie ($p < 0,0001$).

Rodzice dzieci, które zwlekały z ujawnieniem krzywdy (81%) częściej wykazywali brak wsparcia niż rodzice dzieci, które ujawniły krzywdę bezzwłocznie (57%; $p < 0,029$). Brak wsparcia pojawiał się rzadziej w stosunku do dzieci, które ujawniły krzywdę spontanicznie (47%) niż na skutek zachęty (85%, $p < 0,034$). Wpływ na reakcje rodzi-

ców miały również deklarowane odczucia dzieci odnośnie do ujawnienia ($p < 0,008$). Dzieci, które przyznawały się do odczuwania ogólnego niepokoju rzadziej napotykały

brak wsparcia ze strony rodziców (40%), postawę niewspierającą natomiast wykazywała większość rodziców (87%) dzieci, które bały się lub odczuwały wstyd przed nimi.

Odwołanie zarzutów związanych z wykorzystywaniem

Po zakończeniu dochodzenia czworo dzieci zadeklarowało, że opisywane doświadczenie krzywdy nie miało miejsca. Odwoływanie zarzutów było istotnie powiązane z częstotliwością wykorzystywania ($p < 0,022$), a w sposób nieznamienisty związane ze znajomością sprawcy ($p < 0,079$). Dzieci były bardziej skłonne do odwoływania zarzutów dotyczących wielokrotnych zdarzeń (29%) lub jeżeli sprawcą była osoba znajoma (22%), nigdy natomiast nie doszło do odwołania zarzutu w przypadku pojedynczego incydentu oraz gdy podejrzanym była obca osoba.

Niejaką skłonność do odwoływania zarzutów zaobserwowano też w przypadku dzieci, które ujawniły krzywdę z opóźnieniem (25%), ujawniły ją osobie trzeciej, nie rodzicom (29%), ujawniły ją na skutek zewnętrznej zachęty (31%), a przed ujawnieniem obawiały się reakcji rodziców (27%). Żadne z dzieci natomiast, które ujawniły krzywdę bezzwłocznie ($p < 0,044$), ujawniły ją rodzicom ($p < 0,022$), ujawniły spontanicznie ($p < 0,014$), a przed ujawnieniem odczuwały ogólny niepokój, nie odwołało zarzutów ($p < 0,032$).

Dyskusja

Wyniki niniejszego badania rzucają cenne światło na czynniki determinujące skłonność domniemanych ofiar krzywdzenia do ujawniania krzywd popełnionych przez domniemanych sprawców spoza rodziny. Użyte wyniki są tym cenniejsze, że nigdy dotąd badacze nie mieli możliwości analizowania korelatów ujawnienia i opóźnienia ujawnienia w sytuacji, gdy sposób stawiania oskarżenia był standaryzowany, a informacje o procesie ujawnienia gromadzono systematycznie jednocześnie od dziecka i jednego z rodziców.

Niespodziewanie, starsze dzieci okazały się mniej skłonne do ujawnienia i częściej z nim zwlekały. Odmiennie niż we wcześniejszych doniesieniach (np. Keary i Fitzpatrick, 1994; przegląd, patrz London i wsp., 2005), badane dzieci w przedziale wiekowym od 7. do 9. roku życia wykazywały tu większą skłonność do natychmiastowego

ujawnienia niż dzieci starsze — w wieku od 10 do 12 lat. Mogło to być spowodowane większą świadomością norm społecznych i obowiązujących tabu bądź zażenowaniem i uczuciem wstydu z powodu nieumiejętności zapobieżenia zdarzeniom. Z tego samego względu dzieci mogły też wykazywać większą skłonność do zwłoki w ujawnianiu poważniejszych przypadków wykorzystywania, obejmujących brutalne akty seksualne i powtarzające się incydenty, niż w przypadku pojedynczych zdarzeń obejmujących mniej brutalne nadużycia. Dzieci starsze okazały się też mniej skłonne do zwierzeń przed swoimi rodzicami, dzieci młodsze natomiast były bardziej chętne do ujawnienia krzywdy rodzicom niż rodzeństwu czy przyjaciółom. Choć może to być odbiciem skłonności do unikania rodziców, może też odzwierciedlać rosnącą z wiekiem dziecka rolę grup rówieśniczych i ich wsparcia.

Na opóźnienie ujawnienia wpływ ma również charakterystyka sprawcy. Podobnie jak w badaniach wcześniejszych (np. Distel, 1999), w przypadku gdy sprawcą jest osoba znajoma, dzieci są mniej skłonne, by zdać relację z doświadczenia krzywdy — ujawnienie jest opóźnione, a potwierdzenie zdarzeń ma miejsce jedynie pod wpływem zewnętrznej zachęty. Dzieje się tak w szczególności, jeżeli sprawca dba o zachowanie tajemnicy stosując „pozytywną” manipulację emocjonalną. Powyższa zależność wskazuje, że zażyłość z osobami dorosłymi w innych kontekstach może stawiać je w pozycji autorytetu, zobowiązując tym samym dziecko do posłuszeństwa. Większość sprawców pozostaje w bliskiej relacji z wiktyimizowanymi dziećmi (Finkelhor i wsp., 1990), co może zwiększać odsetek ofiar, które rezygnują z natychmiastowego ujawnienia wiktyimizacji lub w ogóle jej nie ujawniają. Co ciekawe, choć dzieci objęte badaniem przestrzegały na ogół tajemnicy, jeśli zostały do tego skłonione na drodze „pozytywnych” technik emocjonalnych, dzieci zmuszane do milczenia groźbami chętniej ujawniały ukrywane zdarzenia.

Zauważono również pewne prawidłowości w procesie ujawnienia związane z przewidywaniami dotyczącymi reakcji rodziców. Oczekiwanie negatywnej reakcji wiązało się z ujawnieniem opóźnionym, niespontanicznym, pośrednim i w stosunku do osoby nie będącej rodzicem dziecka. Powyższy wniosek potwierdza i rozwija wcześniejsze wyniki badań klinicznych (Gonzales i wsp., 1993; Lawson i Chaffin, 1992) i badań retrospektywnych opartych na relacjach osób dorosłych (Palmer i wsp., 1999; Somer i Szwarcberg, 2001).

Nasze wyniki ukazały również silną zależność pomiędzy przewidywanymi a faktycznymi reakcjami rodziców, co wskazywałoby, że dzieci trafnie przewidują możliwe zachowania rodziców. Niewykluczone jednak, że dzieci spodziewające się reakcji negatywnej same wykazują negatywne zachowania, wywołując w konsekwencji negatywną

reakcję rodziców. Podejrzewając negatywną reakcję rodziców, dziecko przyjmuje postawę unikania — nie tylko opóźnia ujawnienie, ale jest też bardziej skłonne ujawnić wykorzystywanie innej osobie, nie rodzicowi — co z kolei ma duży związek z negatywną reakcją rodziców.

Strach przed reakcją rodzica w przypadku poważnych doświadczeń wykorzystywania — a w konsekwencji unikanie ujawnienia i ujawnienie pośrednie — był również powszechny wśród dzieci, które później w pełni lub częściowo odwołały oskarżenia. W ocenie badaczy, wszystkie wstępne deklaracje dzieci objętych próbą badaną były wysoce wiarygodne, co wskazywałoby, że dzieci, które odwołały oskarżenia, uczyniły to by załagodzić stres, którego doświadczyły w następstwie ujawnienia.

Jako że niniejsze badanie jest pierwszym projektem tego rodzaju, uzyskane wyniki — do czasu ich weryfikacji w innej grupie badanej — powinny być interpretowane z pewną ostrożnością. W badaniu uczestniczyło jedynie 30 dzieci z Izraela, w wieku od 7 do 12 lat. W żadnym z przypadków nie podejrzewano wykorzystywania przez członka rodziny, a liczne dane wskazują, że prawdopodobieństwo sformułowania przez dziecko — w szczególności dziecko młodsze — oskarżenia w stosunku do członka rodziny jest niewielkie (Hershkowitz i wsp., 2005; London i wsp., 2005). Można by więc spodziewać się zupełnie innych wniosków, gdyby badanie obejmowało dzieci z innych krajów, dzieci młodsze lub dzieci krzywdzone przez członków rodziny. Co więcej, niewielki rozmiar próby badanej sprawił, że obserwacja zależności pomiędzy poszczególnymi czynnikami okazała się niemożliwa.

Pomimo tych ograniczeń możemy wnioskować, że dzieci, które padły ofiarą poważnego i wielokrotnego wykorzystywania seksualnego — w szczególności przez osoby znajome — wykazują skłonność do ujawniania z opóźnieniem, wahaniem i pośred-

nio, boją się lub wstydzą reakcji rodziców. Przewidywania zachowań rodziców zdają się być trafne i pozostają w silnym związku ze stanem emocjonalnym dziecka i jego skłonnością do współpracy.

Tłumaczenie: Anna Czajkowska–Błaziak

Przedruk za zgodą wydawcy, tłumaczenie redakcyjne, niekonsultowane z wydawcą. Artykuł opublikowano w: Child Abuse and Neglect, vol. 31, I. Hershkowitz, O. Lanes, M.E. Lamb, *Exploring the disclosure of child sexual abuse with alleged victims and their parents*, s. 111-123, Copyright Elsevier (2007).

Objective: The goal of the present study was to examine how children disclosed sexual abuse by alleged perpetrators who were not family members.

Methodology: Thirty alleged victims of sexual abuse and their parents were interviewed. The children were interviewed using the NICHD Investigative Interview Protocol by six experienced youth investigators. The same principles were followed when the parents were asked to describe in detail what had happened since the abusive incidents. The statements made by the children and parents were then content analyzed. Major characteristics of the children's and parents' reported behaviors were identified by two independent raters.

Findings: More than half (53%) of the children delayed disclosure for between 1 week and 2 years, fewer than half first disclosed to their parents, and over 40% did not disclose spontaneously but did so only after they were prompted; 50% of the children reported feeling afraid or ashamed of their parents' responses, and their parents indeed tended to blame the children or act angrily. The disclosure process varied depending on the children's ages, the severity and frequency of abuse, the parents' expected reactions, the suspects' identities, and the strategies they had used to foster secrecy.

Conclusions: The children's willingness to disclose abuse to their parents promptly and spontaneously decreased when they expected negative reactions, especially when the abuse was more serious. A strong correlation between predicted and actual parental reactions suggested that the children anticipated their parents' likely reactions very well.

Literatura

- Ageton S.S. (1983), *The dynamics of female delinquency, 1976–1980*, Criminology: An Interdisciplinary Journal, vol. 21, s. 555–584.
- Alaggia R., Turton J.V. (2005), *Against the odds: The impact of woman abuse on maternal response to disclosure of child sexual abuse*, Journal of Child Sexual Abuse, vol. 14 (4), s. 95–113.
- Arata C.M. (1998), *To tell or not to tell: Current functioning of child sexual abuse survivors who disclosed their victimization*, Child Maltreatment, vol. 3, s. 63–71.
- Bradley A.R., Wood J.M. (1996), *How do children tell? The disclosure process in child sexual abuse*, Child Abuse and Neglect, vol. 20, s. 881–891.
- Bybee D., Mowbray C.T. (1993), *An analysis of allegations of sexual abuse in a multi-victim day care center case*, Child Abuse and Neglect, vol. 17, s. 767–783.
- Cantlon J., Payne G., Erbaugh C. (1996), *Outcome-based practice: Disclosure rates of child sexual abuse comparing allegation blind and allegation informed structured interviews*, Child Abuse and Neglect, vol. 20, s. 113–120.
- Carnes C.N., Nelson–Gardell D., Wilson C., Orgassa U.C. (2001), *Extended forensic evaluation when sexual abuse is suspected: A multisite field study*, Child Maltreatment, vol. 6, s. 230–242.

- Ceci S. J., Bruck M. (1995), *Jeopardy in the courtroom: A scientific analysis of children's testimony*, Waszyngton DC: Amerykańskie Towarzystwo Psychologiczne.
- DeVoe E.R., Faller K.C. (1999), *The characteristics of disclosure among children who may have been sexually abused*, *Child Maltreatment*, vol. 4, s. 217–227.
- DiPietro E.K., Runyan D.K., Fredrickson D.D. (1997), *Predictors of disclosure during medical evaluation for suspected sexual abuse*, *Journal of Child Sexual Abuse*, vol. 6, s. 33–42.
- Distel N.E. (1999), *Disclosure of childhood sexual abuse: Links to emotion expression and adult attachment*, *Dissertation Abstracts: Section B: The Sciences and Engineering*, 60 (6–B): 2938.
- Dubowitz H., Black M., Harrington D. (1992), *The diagnosis of child sexual abuse*. *American Journal of Diseases of Children*, vol. 46, s. 668–693.
- Elliott D.M., Briere J. (1994), *Forensic sexual abuse evaluations of older children: Disclosures and symptomatology*, *Behavioral Sciences and the Law*, vol. 12, s. 61–277.
- Everson M.D., Hunter W.M., Runyon D.K., Edelson G.A., Coulter M.L. (1989), *Maternal support following disclosure of incest*, *American Journal of Orthopsychiatry*, vol. 59, s. 97–207.
- Fergusson D.M., Lynskey M.T., Horwood L.J. (1996), *Childhood sexual abuse and psychiatric disorder in young adulthood: I. Prevalence of sexual abuse and factors associated with sexual abuse*, *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, vol. 35, s. 1355–1364.
- Finkelhor D., Hotaling G., Lewis I.A., Smith C. (1990), *Sexual abuse in a national survey of adult men and women: Prevalence, characteristics, and risk factors*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 14, s. 9–28.
- Friedrich W. (1993), *Sexual victimization and sexual behavior in children: A review of recent literature*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 17(1), s. 59–66.
- Gonzales L.S., Waterman J., Kelly R., McCord J., Oliveri K. (1993), *Children's patterns of disclosures and recantations of sexual and ritualistic abuse allegations in psychotherapy*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 17, s. 281–289.
- Gordon S., Jaudes P.K. (1996), *Sexual abuse evaluation in the emergency department: Is the history reliable?* *Child Abuse and Neglect*, vol. 20, s. 315–322.
- Gries L.T., Goh D.S., Andrews M.B., Gilbert, J. Praver, F. Stelzer, D.N. (2000), *Positive reaction to disclosure and recovery from child sexual abuse*, *Journal of Child Sexual Abuse*, vol. 9, s. 9–51.
- Gries L.T., Goh D.S., Cavanaugh J. (1996), *Factors associated with disclosure during child sexual abuse assessment*, *Journal of Child Sexual Abuse*, vol. 5, s. 2–20.
- Heflin A.H., Deblinger E., Fisher C.D. (2000), *Child sexual abuse*, w: A. Freeman, F.M. Dattilio (red.), *Cognitive behavioral strategies in crisis intervention* (wyd. 2, s. 166–195), Nowy Jork: Guilford Press.
- Hershkowitz I., Horowitz D., Lamb M.E. (2005), *Trends in children's disclosure of abuse in Israel: A national study*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 29, s. 203–214.
- Jehu D. (1989), *Sexual dysfunctions among women clients who were sexually abused in childhood*, *Behavioural Psychotherapy*, vol. 17, s. 53–70.
- Kaufman J., Jones B., Stieglitz E., Vitulano, Mannarino A.P. (1994), *The use of multiple informants to assess children's maltreatment experiences*, *Journal of Family Violence*, vol. 9, s. 227–248.
- Keary K., Fitzpatrick C. (1994), *Children's disclosure of sexual abuse during formal investigation*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 18, s. 543–548.
- Kellogg N.D., Huston R.L. (1995), *Unwanted sexual experiences in adolescents: Patterns of disclosure*, *Clinical Pediatrics*, vol. 34, s. 306–312.
- Lamb S., Edgar-Smith S. (1994), *Aspects of disclosure: Mediators of outcome of childhood sexual abuse*. *Journal of Interpersonal Violence*, vol. 9, s. 307–326.

- Lamb M.E., Orbach Y., Sternberg K.J., Esplin P.W., Hershkowitz I. (2002), *The effects of forensic interview practices on the quality of information provided by the alleged victims of child abuse*, w: H.L. Westcott, G.M. Davies, R. Bull (red.), *Children's testimony: A handbook of psychological research and forensic practice* (s. 131–145), Chichester, Anglia: Wiley.
- Lamb M.E., Sternberg K.J., Orbach Y., Esplin P.W., Stewart H.L., Mitchell S. (2003), *Age differences in young children's responses to open-ended invitations in the course of forensic interviews*, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, vol. 71, s. 926–934.
- Lamb M.E., Sternberg K.J., Orbach Y., Hershkowitz I., Esplin P.W. (1999), *Forensic interviews of children*, w: A. Memon & R. Bull (red.), *The psychology of interviewing: A handbook* (s. 253–278), Nowy Jork, Chichester, Anglia: Wiley.
- Lawson L., Chaffin M. (1992), *False negatives in sexual abuse disclosure interviews: Incidence and influence of caretaker's belief in abuse in cases of accidental abuse discovery by diagnosis of STD*, *Journal of Interpersonal Violence*, vol. 7, s. 532–542.
- Leonard B.J., Hellerstedt W.L., Josten L. (1997), *Association of maternal psychological functioning to pathology in child sexual abuse victims*, *Issues in Mental Health Nursing*, vol. 18, s. 587–601.
- Ligiezińska M., Firestone P., Manion I.G., McIntyre J., Ensom R., Wells G. (1996), *Children's emotional and behavioral reactions following the disclosure of extra familial sexual abuse: Initial effects*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 20, s. 11–25.
- London K., Bruck M., Ceci S.J., Shuman D.W. (2005), *Disclosure of child sexual abuse: What does the research tell us about the ways that children tell?* *Psychology, Public Policy & the Law*, vol. 11, s. 94–226.
- McGee R.A., Wolfe D.A., Yuen S.A., Wilson S.K., Carnochan J. (1995), *The measurements of maltreatment: A comparison of approaches*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 19, s. 233–249.
- Orbach Y., Hershkowitz I., Lamb M.E., Sternberg K.J., Esplin P.W., Horowitz D. (2000), *Assessing the value of structured protocols for forensic interviews of alleged child abuse victims*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 24, s. 733–752.
- Palmer S.E., Brown R.A., Rae-Grant N.I., Loughlin M.J. (1999), *Responding to children's disclosure of familial abuse: What survivors tell us*, *Child Welfare*, vol. 78, s. 259–282.
- Pipe M.E., Lamb M.E., Orbach Y., Cederborg A.C. (red.) (w druku), *Child sexual abuse: Disclosure, delay and denial*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Poole D.A., Lindsay D.S. (1998), *Assessing the accuracy of young children's reports: Lessons from the investigation of child sexual abuse*, *Applied & Preventative Psychology*, vol. 7, s. 2–26.
- Roesler T.A. (1994), *Reactions to disclosure of childhood sexual abuse: The effect on adult symptoms*, *The Journal of Nervous & Mental Disease*, vol. 182, s. 618–624.
- Roesler T.A., Wind T.W. (1994), *Telling the secret: Adult women describe their disclosures of incest*, *Journal of Interpersonal Violence*, vol. 9, s. 327–338.
- Saywitz K.J., Goodman G.S. (1996), *Interviewing children in and out of court: Current research and practice implications*, w: J. Briere, L. Berliner, J.A. Bulkley, C. Jenny, T. Reid (red.), *The AP-SAC handbook on child maltreatment* (s. 297–318), Thousand Oaks, CA: Sage.
- Sinclair B.B. (1999), *Predicting the impact of child sexual abuse: A model of attachment, coping, and disclosure*, *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering*, vol. 60 (3–B): 1316.
- Smith D., Letourneau E.J., Saunders B.E., Kilpatrick D.G., Resnick H.S., Best C.L. (2000), *Delay in disclosure of childhood rape: Results from a national survey*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 24, s. 273–287.

- Somer E., Szwarcberg S. (2001), *Variables in delayed disclosure of childhood sexual abuse*, *American Journal of Orthopsychiatry*, vol. 71, 332–341.
- Sorensen T., Snow B. (1991), *How children tell: The process of disclosure of child sexual abuse*, *Child Welfare*, vol. 70, 3–15.
- Sternberg K.J., Lamb M.E., Dawud–Noursi S. (1998), *Using multiple informants to understand domestic violence and its effects*, w: G. Holden, R. Geffner, E.N. Jouriles (red.) *Children exposed to marital violence: Theory, research, and applied issues* (s. 121–156), Waszyngton DC: Amerykańskie Towarzystwo Psychologiczne.
- Sternberg K.J., Lamb M.E., Hershkowitz I., Yudilevitch L., Orbach Y., Esplin P.W., Hovav M. (1997), *Effects of introductory style on children's abilities to describe experiences of sexual abuse*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 21, s. 1133–1146.
- Sternberg K.J., Lamb M.E., Orbach Y., Esplin P.W., Mitchell S. (2001), *Use of a structured investigative protocol enhances young children's responses to a free recall prompts in the course of forensic interviews*, *Journal of Applied Psychology*, vol. 86, s. 997–1005.
- Stroud D., Martens S.L., Barker J. (2000), *Criminal investigation of child sexual abuse: A comparison of cases referred to the prosecutors to those not referred*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 24, 689–700.
- Summit R.C. (1983), *The child sexual abuse accommodation syndrome*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 7, s. 177–193.
- Tang C.S. (2002), *Childhood experience of sexual abuse among Hong Kong Chinese college students*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 26, s. 23–37.
- Testa M., Miller B.A., Downs W.R., Panek D. (1992), *The moderation impact of social support following childhood sexual abuse*, *Violence and Victims*, 7, s. 73–186.
- Ussher J.M., Dewberry C. (1995), *The nature of a long-term effects of childhood sexual abuse: A survey of women survivors in Britain*, *British Journal of Clinical Psychology*, vol. 34, s. 177–192.
- Wood B., Orsak C., Murphy M., Cross H.J. (1996), *Semi-structured child sexual abuse interviews: Interview and child characteristics related to credibility of disclosure*, *Child Abuse and Neglect*, vol. 20, s. 81–92.

O AUTORACH

MICHAEL E. LAMB przewodził Sekcji ds. Rozwoju Społecznego i Emocjonalnego w amerykańskim Narodowym Instytucie Zdrowia Dziecka i Rozwoju Człowieka (National Institute of Child Health and Human Development), zanim został profesorem psychologii na Uniwersytecie w Cambridge. Doktorat uzyskał na Uniwersytecie Yale, otrzymał doktoraty *honoris causa* uniwersytetów w Goteborgu i East Anglia. Jest autorem lub redaktorem ponad 40 książek, a także około 500 publikacji naukowych.

IRIT HERSHKOWITZ jest starszym wykładowcą i pracownikiem naukowym w Szkole Pracy Społecznej na Uniwersytecie w Hajfie w Izraelu, na której uzyskała doktorat przed zaakceptowaniem podoktorskiego stypendium w amerykańskim Narodowym Instytucie Zdrowia Dziecka i Rozwoju Człowieka (National Institute of Child Health and Human Development). Jej badania koncentrowały się na reakcjach dzieci dotyczących różnych strategii dochodzeniowych, na wartości szkolenia detektywów dziecięcych, na dyskryminacji podstawnych i bezpodstawnych zarzutów wnoszonych przez dzieci oraz na rozwoju techniki przesłuchiwania świadków nieskłonnych do współpracy i osób szczególnej troski.